

El còlera de 1890 a Alaquàs

MATERIALS I MÈTODE

La salut sempre és un bé que cal cuidar i la història de les malalties i especialment de les pandèmies ens aporten elements de coneixement importants que són o poden ser referència per abordar hui en dia altres pandèmies. Per això, en aquest treball estudiarem la pandèmia del còlera de l'any 1890 a Alaquàs. Per a conèixer les dades sobre la repercussió d'aquesta malaltia hem recorregut a les bases de dades històriques documentals de la *Gazeta de Madrid*, de l'INE i del *Boletín del Instituto Médico Valenciano*.

Quan ens ha paregut oportú, hem transcrit literalment el text trobat a la font d'informació i en general fem algun comentari al voltant del que s'assenyala a l'esmentat text. A partir de les dades obtingudes hem fet l'estudi de la prevalença de la morbiditat, la mortalitat i la letalitat que tingué aquesta pandèmia a Alaquàs l'any 1890.

INTRODUCCIÓ

Al llarg del s. XIX es mantenia la idea del contagi basada principalment en la doctrina miasmàtica i en una mentalitat toxicològica de l'agent patogen, considerat com un verí transmissible entre les persones a través de l'aire, l'aigua, els aliments i en general el medi ambient; per tot això, les autoritats sanitàries estaven conscienciades i arreplegaven en tots els pobles, les dades corresponents al clima i la direcció des d'on bufaven els vents, així com la posició dels cementeris si estaven o no ventilats, perquè podrien ser potencialment focus d'infecció o inclús en alguns casos, es preocupaven per qüestions de

salubritat i infraestructures públiques. L'excessiva humitat per la proliferació de séquies provocaven irritacions del ventre, diarrees i pertorbacions de la digestió, aquestes últimes degudes, segurament a les aigües de pou i l'abundància en aquestes de sulfat càlcic¹ o de matèria biològica.

En la primera meitat del s. XIX, encara predomina una concepció ambientalista de les malalties, de tal manera que la forma d'abordar-les està molt influenciada per aquest concepte. Però, a poc a poc es produeix un canvi en la interpretació del procés d'emmalaltir, passant del model ambientalista i químic al concepte d'especificitat etiològica de base microbiològica.

Aquesta interpretació ambientalista es correspon amb l'obsessió que hi havia al s. XIX per conèixer el clima al qual atribuïen els costums, temperaments, malalties i forma de viure. Així uns vivien en l'opulència i altres en la misèria, uns eren sans i forts i altres arrossegaven una vida dèbil i plena de xacres.

Cal tindre en consideració que la medicina a mitjan s. XIX no disposava d'un criteri internacional d'homologació dels diagnòstics de malaltia ni de les causes de mort². Per això la denominació de les malalties era variable segons els autors i les escoles mèdiques i per aquesta causa la capacitat d'establir dades epidemiològiques i diagnòstics retrospectius és una tasca molt difícil, si no impossible pels historiadors.

¹ MADOZ: *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico en España y sus posesiones de ultramar (1845-50)*, v. I, p. 242.

² La primera classificació internacional de les malalties coneguda com CIE la va realitzar l'Institut Internacional d'Estadística en 1893; a partir de 1948 es va fer càrrec l'OMS. La CIE és actualitzada de forma periòdica. Actualment, des de 1918 està vigent l'edició CIE 11.

EL CÒLERA DE 1890

El còlera morbo és una malaltia que des de 1817 és considerada com malaltia pandèmica després de produir-se un brot a l'Índia i estendre's per tot arreu. El seu nom ve del grec χολέρα que significa canal, perquè les evacuacions flueixen com per un canal.

En el s. XIX va haver-hi a Espanya entre quatre i sis brots de colera morbo³ que es definia segons Littré⁴ com «malaltia aguda ràpida en la seua evolució, molt dolorosa i molt greu, els símptomes més aparents eren vòmits nombrosos i diarrea irrefrenable, tremolors, cianosi i evacuacions alvines⁵».

Durant l'epidèmia de còlera de l'any 1885 van morir a Espanya 5.500 persones⁶ d'entre una població d'aproximadament 17.560.352 habitants en 1887⁷. El Dr. Jaume Ferran i Clúa que havia treballat a França amb Pasteur i sabent-se per aquell temps que la malaltia era provocada pel bacil *Vibrio cholerae* també anomenat *bacillus vírgula* per Koch, desenvolupà una vacuna que va inocular massivament a la població d'Alzira⁸, amb bons resultats; tanmateix els estaments oficials emparats amb dictàmens desfavorables d'altres científics va prohibir la vacunació⁹. Cal recordar que el Dr. Faustí Barberà va fer públic el dia que li donaren la medalla d'or per la seua contribució mèdica contra aquesta epidèmia de còlera, que s'havia infectat tant ell com la seua dona i que havien estat inoculats amb excel·lent resultat¹⁰.

A Espanya l'últim brot del s. XIX correspon a l'ocorregut en 1890, no fou tan agressiu com el brot de 1885¹¹. En la *Gazeta*¹² trobem la següent descripció de l'inici de l'epidèmia de 1890:

«Sabedor el Gobierno de que en determinados pueblos de la provincia de Valencia, entre ellos Gandía, se habían presentado algunos casos de enfermedad sospechosa que ofrecían caracteres parecidos á los del

³ SÁNCHEZ GRANJEL, L.: *El cólera y la España ochocentista* (Primera edición), ed. Universidad de Salamanca, 1980.

⁴ LITTRÉ, L.: *Diccionario de Medicina y Cirugía*, t. 1º. Valencia. Librería de Pascual Aguilar, 1889, p. 450.

⁵ Prové del llatí *alvus*, que vol dir baix ventre.

⁶ VILLARROYA FONT J. i 16 més: *Els Borbons en pilotes*, p. 78, ed. Cossetània, 2012.

⁷ INEbase/Historia. *S. XIX Censo 1887*.

⁸ JUNTA MUNICIPAL DE SANIDAD. *El cólera en Valencia, Memoria*, Imprenta de Manuel Alufre, 1886, p. 46.

⁹ *Gazeta de Madrid*, nº 183, 2 de juliol de 1891, p. 17 i 18.

¹⁰ ROCA, R.: «El doctor Barberà i el còlera», *Saò*, 2 de juliol de 2020.

¹¹ CABALLER SENABRE, M. J., JUAN REDAL, E.: «El cólera de 1885 en Alaquàs», *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs*, 1987, p. 59-66.

¹² *Gazeta de Madrid*, nº 176, 25 juny de 1890, p. 857.

cólera morbo, adoptó desde luego todas aquellas medidas, que creyó más eficaces para el aislamiento y extinción de los focos, nombrando al mismo tiempo una Comisión técnica compuesta de los Doctores Cortezo, Martínez Pacheco, Jimeno y Mendoza, presidida por el Director general de Beneficencia y Sanidad, para que pasara los pueblos infestados á estudiar y calificar la enfermedad, á la vez que el Director general, revestido de amplias facultades, dictara cuantas disposiciones creyera convenientes para combatirla. De regreso, la Comisión ha dado cuenta de su cometido declarando comprobada la existencia del cólera morbo epidémico. Ciertos, por fortuna, que es bastante reducida la zona epidemiada y que es muy escaso el número de invasiones y defunciones, circunstancias ambas que hacen concebir fundadas esperanzas de que el mal no se extienda, y de que pueda en breve quedar extinguido. Pero ante la necesidad de dar cumplimiento y aplicación á lo dispuesto en el art. 18 de la ley de Sanidad de 28 de Noviembre de 1855, y á las reglas de la 52 á la 60 de la Real orden de 31 de Marzo de 1888, y ofreciendo desde luego el Gobierno proceder con la sinceridad debida, publicando diariamente cuantas noticias se refieran á la salud pública, sin ningún género de atenuaciones, cual demandan los altos y complejos intereses que afecta este grave asunto, de acuerdo con lo informado por el Real Consejo de Sanidad; S. M. el Rey (Q. D. G.), y en su nombre la Reina Regente del Reino, ha tenido por conveniente disponer que las procedencias marítimas de Gandía sean sometidas en los lazaretos sucios de Mahón y San Simón exclusivamente á diez días de cuarentena de rigor, ó quince en el caso de haber ocurrido accidente de cólera á bordo, y las de los demás puertos de la provincia de Valencia, como igualmente las del de Denia, en la provincia de Alicante, por su proximidad á los puntos infestados, á tres días de observación en el puerto de llegada, con práctica de todas las medidas de desinfección prevenidas en las disposiciones vigentes. De Real orden lo digo á V. S. para su conocimiento y el de las Direcciones de Sanidad marítima de esa provincia. Dios guarde á V. S. muchos años. Madrid 24 de Junio de 1890. RUIZ i CAPDEPON Sres. Gobernadores de las provincias marítimas y Comandante General de Ceuta».

Una vegada identificada, el govern prèvia declaració en la qual s'imposa la publicació de manera fidedigna i diària dels casos, tant d'invasió com de decessos atribuïbles al còlera, va prendre les mesures sanitàries que havien

previst des de la pandèmia de 1833 i que es publicaren en 1834,^{13,14} crear cordons sanitaris, fer quarantenes en els llatzerets, aïllament sectoritzat de la població i habilitació d'hospitals. No obstant això, va publicar normes fins i tot més acurades¹⁵ destinades a alcaldes, metges, juntes d'inspecció, governadors civils, etc. per tal d'impedir l'expansió de la malaltia.

La tripulació una vegada arribada a port valencià, havia de mantindre una quarantena de 3 dies d'observació amb pràctica de totes les mesures de desinfecció contingudes en les disposicions vigents. La infecció va començar a Gandia com indica la *Gazeta de Madrid*, no obstant això, el *Boletín del Instituto Médico Valenciano*¹⁶ posa l'inici de la pandèmia en Puebla de Rugat poble del districte judicial de Xàtiva. La infecció es va atribuir a nombroses causes, sense poder-se'n confirmar cap d'elles: des d'un vaixell que atracà a Gandia amb forment procedent del Mar Negre o un altre procedent d'Egipte que després de passar per Marsella arribà a Gandia per carregar fruita o per un altre vaixell que transportava teles de contraban. No és fins al 5 d'agost quan apareix la infecció en el partit judicial de Torrent, al qual pertany Alaquàs, en concret la infecció s'inicia a Silla amb una invasió i cap mort i a finals d'agost apareix el primer cas de contagi al terme d'Alaquàs.

El Ministeri de la Governació i la Direcció General de Beneficència i Sanitat declarava en juny de 1890¹⁷:

«...por Real orden de 24 de este mes sucias las procedencias de Gandía y sospechosas las de los demás puertos de la provincia de Valencia, como asimismo las de Denia en la de Alicante, esta Dirección general cree oportuno llamar la atención de V. S. con objeto de que las cuarentenas de observación se cumplan con el mayor rigor, según las disposiciones vigentes. Al efecto recuerdo á V. S.: La regla 3.a de la Real orden de 5 de Junio de 1872 que prescribe para la salubridad de las naves en los lazaretos de observación los baños y aseo personal, el ventileo general del buque, la limpieza y desinfección de la sentina¹⁸, las fumigaciones dóricas en la bodega y cámaras y los baldeos y aspersiones de agua clorurada».

¹³ *Gazeta de Madrid*, nº 134, de 1 de juliol de 1834, p. 583-584.

¹⁴ *Gazeta de Madrid*, nº 192, de 26 juliol de 1834, p. 815-816.

¹⁵ *Gazeta de Madrid*, nº 176, de 26 de juliol de 1890, p. 857-858.

¹⁶ *Boletín del Instituto Médico Valenciano*, vol. 21 (1889-1890) p. 459.

¹⁷ *Gazeta de Madrid*, nº 182, 1 de juliol de 1890, p. 3.

¹⁸ Cavitat inferior de la nau, que està sobre la quilla on es reuneixen les aigües negres, es filtren pels costats del vaixell d'on són expulsades després mitjançant bombes.

Així mateix l'art. 138 del reglament orgànic de Sanitat marítima de 12 de Juliol de 1887¹⁹ disposava:

«...que en todos los puertos donde se establezcan lazaretos de observación se construyan en el punto que se designe, á cargo del Municipio, de la Provincia ó del Comercio una casa hospedería con cuartos para alojamientos de pasajeros, oficinas, habitaciones para empleados y cantina, una casa hospital y botiquín, y el número necesario de almacenes para el expurgo y desinfección y para la ventilación de las mercancías contumaces. Y finalmente, las reglas 61 á la 63 de la Real orden de 31 de Marzo de 1888 que previenen, por regla general, que las cuarentenas de observación sean por tiempo de 24 á 72 horas á juicio del Director de Sanidad del puerto, según las condiciones del buque, y de 72 horas para los casos del art. 36 de la ley, entre los cuales se comprenden las procedencias de países inmediatos ó intermedios notoriamente comprometidos; que los Directores de Sanidad apliquen los nuevos procedimientos desinfectantes que aconsejan los adelantos de la ciencia; que los géneros que puedan deteriorarse por la acción de los gases, sean expuestos al aire libre; y que estas cuarentenas de observación puedan practicarse en todos los puertos donde existan Direcciones de Sanidad, y si no hubiese lazareto acondicionado en los términos del artículo 138 del reglamento, se habiliten tinglados, aparatos adecuados al efecto, ó barcasas para la desinfección de mercancías, en los casos que, á juicio del Director, la desinfección no pueda hacerse debidamente á bordo».

Amb aquestes disposicions el govern pretenia garantir la salut pública que havia d'estar controlada pels directors de Sanitat i els metges que havien de controlar el compliment tant a terra com a bord de l'embarcació quan calia. Aquestes mesures que pretenien evitar l'expansió del còlera foren, a vegades, molt contestades per part de la població, trobem un exemple d'aquesta protesta en l'epidèmia de còlera que va sofrir el poble de Beniopa en 1884²⁰ on el Dr. Gomis, metge del poble, fou amenaçat de mort per haver donat part de la malaltia i el Dr. Rica, cap dels metges higienistes, havia d'anar acompanyat per dos guàrdies civils i dormir a l'ajuntament per preservar la seua integritat física. La Comissió de la Junta provincial de sanitat qualificà al poble com ignorant, apàtic i refractari a les indicacions dels sanitaris. En

¹⁹ *Gazeta de Madrid*, nº 25, 26 i 27, juliol, 1887.

²⁰ *Boletín del Instituto Médico Valenciano*, v. 18 (1883-1884), p. 354-358.

aquest brot es va poder aïllar i identificar microscòpicament per primera vegada a Espanya²¹, el famós *bacillus vírgula de Koch*.

Durant la invasió de còlera de l'any 1890 es van suavitzar les mesures que es van prendre arran de l'epidèmia de 1885 i que s'havien previst per a impedir l'expansió de la malaltia. Així, en el *Boletín del Instituto Médico Valenciano*²² es reconeix com absurd l'acordonament de la zona afectada i l'acotament del tractament a les més modernes afirmacions de la Higiene Pública de l'època que consistia entre d'altres a aïllar individualment els malalts, esterilitzar els productes patològics i els objectes i identificar l'aigua com el vehicle més general de la propagació; per això, recomanaven l'ús d'aigües saludables així com emprar aigües filtrades i bullides a més de la desinfecció rigorosa dels vòmits, les defecacions i la roba contaminada.

Respecte dels tractaments²³ que rebien els malalts tot i reconèixer que com epidemiòlegs no tenen cap remei, el que s'aplicaven eren totes les mesures adients al tractament simptomàtic per a pal·liar les reaccions provocades per la malaltia, com per exemple desinfecció intestinal, excitants, opiacis, etc. El *Primer Congreso Médico-Farmacéutico Regional*²⁴ proposava desinfecció de l'intestí, evitar la deshidratació de la sang i fer servir estimulants per a alçar les forces del sistema nerviós; per part del Dr. Moliner es proposava un innovador tractament de llavat de sang²⁵. Per altra banda, el Ministeri de la Governació va publicar les instruccions de desinfecció contra el còlera²⁶ en les quals aconsellava les estufes de vapor i pressió que aconseguien la temperatura de 105 °C a 109 °C que matava tots els microorganismes patògens i també usar dissolucions desinfectants com biclorur de mercuri a l'1 per mil amb 5 grams d'àcid clorhídric o àcid fènic al 5% en aigua o dissolució de calç viva amb aigua al 20%. Aquestes dissolucions lògicament s'empraven per a les estances on hi havia possibilitat d'infecció.

A més a més de les ordres ministerials la *Gazeta de Madrid* recollia els informes emesos pels metges de les poblacions que tenien l'obligació d'informar diàriament del nombre d'afectats i de les defuncions hagudes i que s'atribuïen

²¹ *Boletín del Instituto Médico Valenciano*, v. 18 (1883-1884), p. 368.

²² *Boletín del Instituto Médico Valenciano*, (1889-1990), v. 21, p. 465.

²³ *Ibidem*, p. 465.

²⁴ *Primer Congreso Médico-Farmacéutico Regional 26 al 31 de Julio de 1891*, 4ª sesión. Imprenta. F. Domenech, 1894, València, p. 6.

²⁵ *Ibidem* p. 620 a 651.

²⁶ *Instrucciones sanitarias contra el cólera redactadas por los doctores D. Ramón Felix Capdevila y D. Carlos María Cortezo, Consejeros de sanidad del Reino*, Madrid, imprenta Enrique Teodoro, 1892, p. 28 a 31.

al còlera. Aquestes són les dades oficials que nosaltres hem extret i que estudiarem a continuació.

En l'actualitat podem definir el còlera²⁷ com una malaltia infecciosa epidèmica aguda humana causada pel bacil *Vibrio cholerae*. Aquesta patologia afecta xiquets i adults i pot ser mortal en qüestió d'hores. Esta infecció té un breu període d'incubació, que fluctua entre dos hores i cinc dies. Una toxina soluble elaborada en el tracte intestinal pel *Vibrio*, altera la permeabilitat de la mucosa, causant una diarrea aquosa important, amb gran pèrdua de líquids i electrolits acompanyat d'un estat de col·lapse. La toxina no causa cap canvi morfològic en la mucosa intestinal.

EL CÒLERA A ALAQUÀS EN 1890

La primera notícia de l'arribada de la pandèmia a Alaquàs apareix publicada en la *Gazeta*²⁸ del 25 d'agost de 1890.

Tot seguit presentem en diversos taulers les dades enviades pels metges d'Alaquàs agrupades per mesos i que es publicaven diàriament a la *Gazeta de Madrid* amb la intenció d'evitar al màxim l'extensió del còlera cap a altres poblacions. També era un intent per conèixer l'eficàcia de les mesures que s'havien pres amb la intenció de millorar el més possible l'asèpsia tant a les poblacions com als ports d'arribada dels vaixells.

Agost 1890	Invasions i defuncions ocorregudes segons el darrer part. Abast telegràfic diari		Total general d'envaïts i morts des de la presentació de l'epidèmia		Nombre de dies transcorreguts sense novetat des de l'última invasió
	Envaïts	morts	Envaïts	morts	
23	1		1		1
24			1		
25	1	1	2	1	
26	1		3	1	
27		1	3	2	1
29			3	2	
30			3	2	
31			3	2	3

²⁷ STEDMAN'S: *Diccionario de ciencias médicas*, 25 edició. Ed. Médica Panamericana.

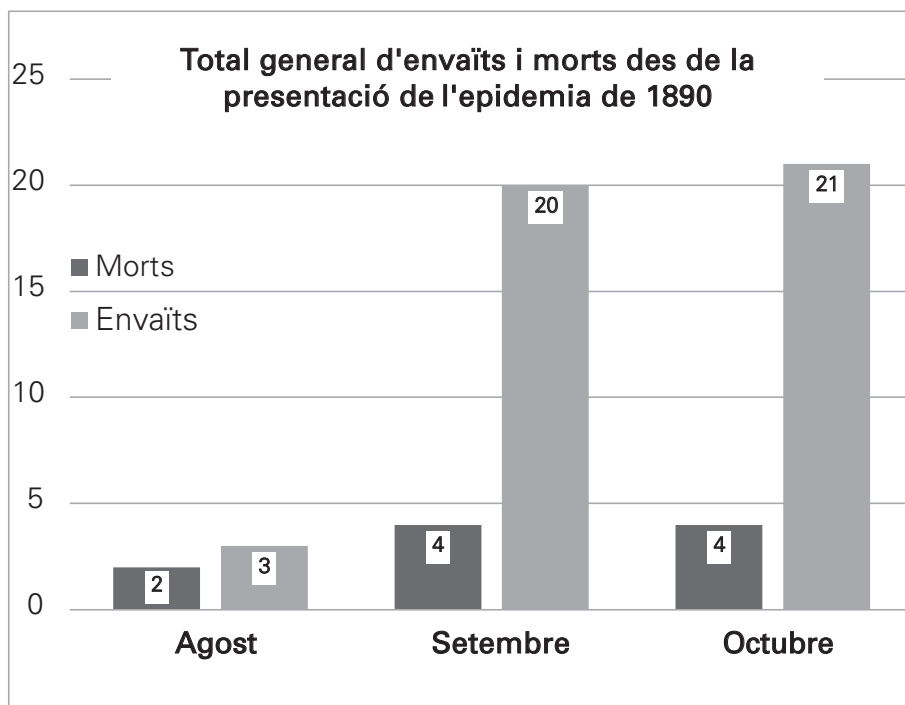
²⁸ *Gazeta de Madrid*, n° 237, 25 d'agost de 1890, p. 668.

En primer lloc, hem de dir que el primer cas detectat a Alaquàs fou el 23 d'agost de 1890 i podem observar com la malaltia va creixent a mesura que passen els dies arribant al 31 d'agost a 3 afectats i 2 morts. El metge de la població en

Setembre 1890	Invasions i defuncions ocorregudes segons el darrer part. Abast telegràfic diari		Total general d'envaïts i morts des de la presentació de l'epidèmia		Nombre de dies transcorreguts sense novetat des de l'última invasió
	Envaïts	morts	envaïts	morts	
1			3	2	4
2	1		4	2	
3			4	2	1
4			4	2	2
5			4	2	3
6			4	2	4
7			4	2	5
8			4	2	6
9	2		6	2	
10	2		9	2	
11			9	2	1
12	1		10	2	
13	3		13	2	
14	3		16	2	
15	2	1	18	3	
16	2	1	20	4	
17					
18			20	4	1
19			20	4	2
20			20	4	3
21			20	4	4
22			20	4	5
23			20	4	6
24			20	4	7
25			20	4	8
26			20	4	9
27			20	4	10
28			20	4	11
29			20	4	12
30			20	4	13

aquell any, el Dr. Carmelo Ramos^{29,30}, fou quasi amb tota seguretat l'encarregat d'enviar les dades d'envaïts i morts, així com de controlar que es compliren les normes d'higiene, asèpsia, desinfecció i vigilància de la població sana i afectada.

En setembre continua l'expansió del contagi a la població. La major incidència té lloc entre els dies 9 i 16 de setembre establint-se en 20 invasions, encara que no hi ha dades corresponents al dia 17 s'infereix per comparació entre el dia 16 i el dia 18 que la quantitat d'invasions i la quantitat de morts és la mateixa; a partir del dia 20 es manté fins al mes d'octubre amb 20 invasions i 4 defuncions, situació que es perllongarà fins al dia 6 d'octubre que canvia el nombre d'afectats a 21. A partir del dia 21 es mantenen les xifres fins al dia 26 d'octubre que correspon a l'últim dia del qual hi ha informació a la *Gazeta de Madrid*.

²⁹ *Anuario del comercio y de la industria, de la magistratura y de la administración 1888*, BNE 1888, p. 1852. Bailly-Baillière é hijos, editores propietarios, Madrid.

³⁰ *Ibidem*, 1894, BNE, p. 2239.

Octubre 1890	Invasions i defuncions ocorregudes segons el darrer part. Abast telegràfic diari	Total general d'envaïts i morts des de la presentació de l'epidèmia	Nombre de dies transcorreguts sense novetat des de l'última invasió
	envaïts morts	envaïts morts	
1		20 4	14
2		20 4	15
3		20 4	16
4		20 4	17
5		20 4	18
6	1	21 4	
7		21 4	1
8		21 4	2
9		21 4	3
10			
11		21 4	5
12		21 4	6
13		21 4	7
14		21 4	8
15		21 4	9
16		21 4	10
17		21 4	11
18		21 4	12
19		21 4	13
20		21 4	14
21		21 4	15
22		21 4	16
23		21 4	17
24		21 4	18
25		21 4	19
26		21 4	20

El dia 26 d'octubre es notifica per les autoritats sanitàries que a Alaquàs havien transcorregut els 21 dies legals sense cap incidència de contagi pel còlera, declarant el poble lliure de perill i considerant-se com una zona neta, tal com ho va publicar la *Gazeta* el 27 d'octubre:

«Habiendo transcurrido los veintiún días que señala la Real orden de 31 de Marzo de 1888, relativa á epidemias en territorio español, sin que

se haya presentado invasión alguna de cólera en el pueblo Alacúas y Chirivella, partido de Torrente, deberán considerarse limpias las procedencias de dichos puntos, y sujetas tan sólo á la observación que señala la mencionada Real orden. Madrid 27 de Octubre de 1890. El Director general, Carlos Castel».

Així mateix el Ministeri de la Governació reconeix que Torrent és el darrer poble en alliberar-se de l'epidèmia de còlera de 1890 en la província de València donant per conclòs el seguiment de la malaltia el dia 20 de novembre de 1890.

«MINISTERIO DE LA GOBERNACIÓN Dirección general de Beneficencia y Sanidad. Sección de Sanidad.—Negociado de Estadística y Contabilidad. Habiendo transcurrido los veintiún días que señala la Real orden de 31 de Marzo de 1888, relativa á epidemias en territorio español, sin que se haya presentado invasión alguna de cólera en el pueblo de Torrente, cabeza de partido judicial, de la provincia de Valencia, deberá considerarse liberado dicho punto de aquella epidemia; y siendo este el único que aún quedaba por liberar en la citada provincia de Valencia, se entenderá asimismo y desde luego limpias todas las procedencias de la misma. Dios guarde á V. S. muchos años, Madrid 20 de Noviembre de 1890. El Director general, Carlos Castel».

Podem observar que el total d'afectats per aquesta pandèmia a Alaquàs fou de 21 contagis amb la conseqüència irreparable de 4 morts; això vol dir que sobre una població de 2.062 habitants³¹ representa una prevalença de la morbiditat de l'1,08 % i de la mortalitat de 0.19%. Si prenem en consideració la quantitat de morts respecte dels afectats trobem una letalitat del 19% inferior a la de 1885 que arribà al 50%.

³¹ INE: *Cens 1887*, recollit el 31 desembre 1887 per la Direcció General de l'Institut Geogràfic i Estadístic. V. 1, p. 630.